
КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Понятието 'разговорна реч' (РР) е твърде неопределено. Бихме могли да го сравним с понятието 'дума', което, също като РР, е ясно от прагматичен аспект, но твърде трудно за дефиниране от научна гледна точка. Най-общо може да се каже, че РР е проява на езика, "устна проява на комуникативния акт" (Попова 1980: 62). И веднага възниква въпросът има ли и къде е (ако има) разлика между реч в съюзовия смисъл (*parole*) и РР, между разговорен стил и разговорна реч? Казаното важи особено за българската РР. Известно е, че в някои езици, като чешки и немски напр., разговорната реч е приела статут на особен език – *obecná řeč* за чешки и *Umgangssprache* за немски (Виденев 1979: 9; Земская и др. 1981: 5), а в български не се е стигнало до такова развитие. Изследователи на българския език разграничават два вида РР: несъщинска и същинска (Попова 1980: 66), публична (официална) устна и книжовна разговорна реч (Русинов 1991: 23).

Характеристиката на РР върви по линия на сравнение с книжовния писмен, т.е. кодифицирания книжовен език и с диалектите. М. Виденов отделя дванайсет опозиции между книжовния език и книжовната разговорна реч (КРР) и три – между диалектите и КРР, която той нарича «битово-разговорен език» (Виденев 1979: 34). На проблемите на КРР са посветени вече пет национални конференции, организирани от ВТУ «Св. св. Кирил и Методий», чиито материали са публикувани в сборници «Проблеми на българската разговорна реч», кн. 1-5 (1991, 1994, 1995, 1998).

Въпреки че е натрупана значителна библиография (Русинов и Бончева 1995: 197–219) и въпреки че се допуска възможността за кодифициране и на КРР (Русинов 1994: 21–27), ще се съгласим с Б. Байчев, че «лингвистичният факт РР е суров» по съдържание и форма, «обективно съществува като познание», но е неопределен и е «невъзможно абсолютно да се уточни с параметри в границите на общоезиковата

формация» (Байчев 1994: 7–8). Разглеждането на РР е най-перспективно в аспекта на социолингвистичната норма (Пенчев 1980: 60); Байчев и Виденов 1988; Виденов 1990 и др.).

Без да навлизаме в теоретичните въпроси около РР, в нашата работа ще се спрем на няколко речеви прояви, които според повечето езиковеди и според нас се отнасят към разговорния език, т.е. към устната непреднамерена, неподготвена предварително българска реч на носителите на езика. Приемаме, че РР в дълбочина е най-малко тригласно явление, в което се преплитат елементи от книжовния език, интердиалект и местен диалект, а в ширина представлява концентрични кръгове – може да се разграничава градска и селска разговорна реч, съответно диалектно оцветени. Описани са вече социолингвистично езиковата ситуация в гр. В. Търново (Байчев и Виденов 1988), софийската разговорна реч (Виденов и Тотев 1991), речта на ловчалии (Байчев 1996), смолянската градска реч (Каневска-Николова 1998). Тук ще обобщим наши наблюдения и изследвания на някои особености на РР в нейната книжовна разновидност. Като приемаме, че българската РР съществува реално като социолекти и идиолекти, смятаме за необходимо едно обобщение и изтъкване на общи черти на българската КРР, някои от които са по-широко, а други – по-тясно застъпени. Описанието им ще даде възможност да се очертае цялостният облик на РР и на нейната престижна форма – КРР. Обект на нашето наблюдение е речта на журналисти, политици, учители, студенти, културни дейци и пр. при интервюта от телевизионни и радио- предавания, като: «Панорама», «Ах, тези муцуни», «Открито», «Неделя 150», «Студио «Нова» и др.

В КРР в сегашния момент протичат два разнопосочни процеса, характерни и за «други езици» (Станчева 1996). Единият, определян като *демократизация*, е стремеж към опростяване, унификация, приближаване до просторечието – «социална и стилистична разновидност на РР» (Бояджиев 1992: 19). Условно казано, това е движение «надолу», «оварваряване» на речта, ако сме поддръжници на идеята, че некодифицираната – диалектната, просторечната, жаргонната – реч е «по-низша» степен на езика. Другият процес, наречен *интелектуализация*, е с обратна насоченост – стремеж към издигане на речта до кодифицираната, обработената, официалната книжовна норма на българския език. Наред с тези два основни процеса може да се посочат и други явления и тенденции, които зависят от различни фактори и засягат

по-малко носители на езика. Такива напр. са диалектно влияние, днес вече интердиалектно, социализация, стилизация, индивидуализация и пр.

1. Демократизация

«Масови», т.е. широко срещани в КРР са няколко явления.

1. «**Ме-кане**». Изговорът на окончанието за 1 л. мн. ч. при глаголите от I и II спрежение в сегашно и бъдеще време *-ме* е всеобщо явление. Среща се не само при неподготвена (спонтанна) устна реч, но и при предварително обмислена, подготвена реч както в битова, така и в официална сфера на общуване. «Настаняването» на окончанието *-ме* при глаголите от I и II спр. има както субективна, така и обективна обусловеност. Ако към субективните причини може да отнесем липсата на достатъчна езикова култура у българите и нехайство към езика, към обективните спадат два други много важни фактора: по-малкият брой на глаголите от I и II спрежение спрямо тези от III спрежение, където окончанието за 1 л. мн. ч. е *-ме*, от една страна, и стремеж към унификация на формите, от друга. И днес ние вече *учиме, работиме, ще ходиме да видиме, трябва да затвориме вратата* и пр., така както *гледаме, питаме, даваме, искаме* и пр. В нашия материал съотношението *-ме* : *-м* е 45.9% : 54.1%. Може да се каже, че нормата почти не устоява на узуса, ако приемем, че «нормата определя кое и как трябва или следва да се говори, а узусът – как е прието да се говори, как обичайно се говори» (Дуриданов 1980: 18). Авлението «ме-кане» явно е толкова широко застъпено, че вече се чуват гласове да се «узокони», т.е. да се приеме за норма (Пашов и Първев 1996).

2. «**Ъх-кане**». Става въпрос за изговор на окончанието *-ох* при първи разряд на глаголите от I спрежение в минало свършено време (аорист), резултат от преход на О в А и редукция на А в Ъ: *дадъх* (дадох < дадах < дадъх), *метъх, четъх, влязъх, излязъх, отидъх* и др. И тук действа законът за унификация и генерализиране – подвеждане на модела на *-ох*, където спадат сравнително малко глаголи, към по-широко застъпеното окончание *-ах*, срещащо се както при глаголи от I спрежение – *казах, писах*, – така (и най-вече) при глаголи от III спрежение: *питах, отивах, казвах, давах, отварях, затварях* и др., които са огромното множество глаголи в българския език. При тях изговорът също е *-ъх*, ако няма преместване на ударението, което е дублетно за тази граматична форма (ГСБКЕ т. 1 1982: 306–307): *казъх* – *казах, пишъх*

– *писах, пишѣх – писах, давѣх – давах, отварѣх – отварѣх* и т.н. «Ъх-кането» следователно е резултат от двойно «придвижване» – замяна на *-ох* с *-ах* и редукия на А в Ъ. Окончанието *-ох* явно е в отстъпление (Кръстева и Стоева 1996).

3. Затвърдяване на основната съгласна пред окончанието за I л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. в сегашно и в бъдеще време при глаголите от II спр. на мека съгласна и при малка група глаголи от I спрежение. В духа на нашата «терминология» по-горе бихме могли да наречем това явление «ъ-кане», защото Я-то се изговаря като Ъ (а би трябвало като 'Ъ = -ЙЪ): *говорѣх, говорѣхтѣ* (вм. *говорѣх, говорѣхтѣ*, писано *говоря, говорят*), *мислѣх, мислѣхтѣ, летѣх, летѣхтѣ, правѣх, правѣхтѣ, носѣх, носѣхтѣ* и др. Нормата упорито се бори с това явление (Андрейчин 1961: 67; Пашов и Първев 1975: 17; Кръстев 1995 и др.), но фактите показват друго. В нашето статистическо наблюдение съотношението *-я* ['ѣ] : *-ѣ* е 32% : 68%, т.е. преобладава повече от двойно твърдият изговор.

В своята прогноза за бъдещия български език Ив. Харалампиев третира посоченото явление «ъ-кане» като неизбежно – «предстои да обхване всички български диалекти» (Харалампиев 1997 : 29), след като е обхванало вече западнобългарските, според него, а и книжовната разговорна реч, според нас.

4. Изчезване (изместване) на остатъка от инфинитив. Според граматиките остатъкът от инфинитива (съкратеният инфинитив) се среща при сложните отрицателни повелителни форми – *недей пита, недейте пита; недей яде, недейте яде* (в диалектите дори още по-съкратен – *недей я*) и др. Днес обаче редовно се чува: *недей питай, недейте питайте; недей говори, недейте говорете; недей давай, недейте давайте* и др. Причините и тук са комплексни: първо, неосъзнаване на инфинитива като неизменяема глаголна форма поради отмирането му в съвременния български език; второ, подвеждане на формите, макар и сложни, към правилото за образуване на повелително наклонение с формантите *-И, -ЕТЕ* и *-Й, -ЙТЕ*: *чети, четете; питай, питайте*; трето, възприемане на *недей/ недейте* като частица за отрицание, и др. Преди петнайсетина години писахме, че явлението е ограничено (Петрова 1986), но днес то се е разширило. Имаме записани примери от заседание на департамент към един университет, от филми по телевизията и от други обществени прояви, които ни дават основание да твърдим, че явлението «и-кане/й-кане» се среща все по-често.

По отношение на повелителните форми в РР се наблюдават и други тенденции, като унификация на простите форми, диалектен изго-

вор, удължаване и скъсяване на форми и пр., явления, които сме разгледали другаде (Петрова 1998).

5. Отстъпление на падежните форми при местоименията. Винителните и дателните падежни форми при показателните местоимения – *тогова, томува*, – както и дателните дълги лични – *нам, вам, тям*, – отдавна са архаизми. На път да изчезнат, т.е. да се архаизират, са и винителните форми в пряко- и косвено-обектна позиция от местоименията *к*-група: въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни. Не само в устната, но и в писмената реч «редовни» са вече изрази като: *На кой да кажа? Чакаш ли някой? Не казвай на никой! Попитай всеки, който срещнеш* и пр. Както показахме другаде (Петрова 1982), една от причините е, че падежната форма се явява «задължителна» само в една от четирите възможни позиции: местоимение в м.р. ед.ч. в роля на съществително име в пряк или косвен обект. Във всички останали случаи – местоимения-съществителни в роля на подлог, местоимения-прилагателни, местоимения-допълнения от ж. и ср. р. и от мн.ч. – се употребява именителната форма. Не е без значение, разбира се, и преходът на българския език към аналитизъм в областта на имената.

6. Синкопия. Въпросът заслужава по-специално и по-подробно наблюдение. Синкопите според нас може да се разделят на два типа:

а) Синкопи, които, макар и резултат от небрежен и по-непрецизен изговор, не внасят признака грубост, и би трябвало да ги отнесем към особеностите на КРР. Това са случаи на изпускане на гласни, съгласни, групи звукове и срички, които се сочат в граматиките като звукови закони на РР: *ферибот, къпопу, мил'он, весник, младос, дъш, безна, волейболиска* и др. Към този тип разговорни синкопи според нас трябва да отнесем още:

– изпускането на гласната А от дългите членувани притежателни местоимения – *наш'та, ваш'та*;

– изпускането на крайния съгласен звук – Т в края на числителните редни – *единайсе, дванайсе, двайсе, трийсе* и всички останали;

– замяната на Я с Й при притежателните местоимения *мойта, твойта, моите, твоите* и пр.

Тези форми трябва да бъдат приети като книжовни, отначало дублетни на другите, така както стана и с глаголите *-стелувам*: *участвам* и *участвувам*, *действам* и *действувам*, *приветствам* и *приветствувам*, *честествувам* и *чествам* и пр.

б) Синкопи, които са признак на «груба неправилност», които се схващат като «силно» отклонение от книжовната норма. В нашия материал наред с често срещащите се *к'во* и *т'ва* имаме записани и такива форми на глаголи: *праим* (*правим*), *напрайте* (*направихте*), *напрайме* (*направихме*), *распрайаме* (*разправяме*), *забрайаме* (*забравяме*), *тряа* (*трябва*) и др.

7. Свободно редуване на пълен и кратък член при същ. от м.р. ед.ч. Тази особеност на РР просто не се нуждае от аргументация и илюстрация. Обикновено се изтъква тъкмо обратното – изкуственият характер на правилото в писмената реч.

Към демократизацията на речта спадат още редица явления – изговор *шъ/ше* вм. *ще*, *мъ*, *тъ*, *съ* вм. *ме*, *те*, *се*, неутрализиране на аломорфите при първа палатализация в глаголи от I спр. от типа *пека*, *река*, *облека се* и др., изговор *речъ*, *речеш*; *печъ*, *печеш*; *облечъ се*, *облечеш се* и др. (Ив. Харалампиев и тук прогнозира, че тези форми ще се наложат – Харалампиев 1997: 29–30), *е*-кане, редукция и пр. Формите *мъ*, *тъ*, *съ*, *шъ* според нас също принадлежат към КРР, т.е. те не внасят диалектност и грубост на речта.

II. Интелектуализация

Интелектуализация наричаме процеса на приближаване на речта до нормите на кодифицирания книжовен български език и поддържането на форми и структури, отличаващи се с по-сложни правила. Тук ще се спрем на три явления.

1. Употреба на **деятелното причастие** от сложните глаголни форми за израз на учтивост в **единствено число**, както е при съставното именно сказуемо. Става въпрос за изрази като: *Вие сте казал, че не знаете. Ходила ли сте в Париж? Бихте ли ми дал/дала една химикалка?* В едно статистическо психометрично изследване показахме, че тези форми са широко употребими и се смятат за по-престижни, по-културни (Петрова 1980). Тук, от една страна, действа законът за аналогията – *Вие сте болен*, *Доволна ли сте*, *Вие учител ли сте* и др., – от друга страна, влияние оказва чисто логическото съображение – говорим на едно лице, – от трета страна, винаги съществува нагласата, че «по-трудното е по-правилно». Явлението може да се констатира не само в устната, но и в писмената реч. Основанието за това правило – *Вие сте казали*, но *Вие сте доволен* – е, че при деятелните причастия плюс глагола *съм* имаме морфологична категория и затова те трябва да бъдат в множествено число (като една глаголна форма), а при *съм* плюс съществи-

телно или прилагателно име е налице синтактична категория и те трябва да бъдат в единствено число – е твърде отвлечено, не се осъзнава от повечето българи и не може да служи като опора. Аргументацията на Хр. Пантелеева също «страда откъм убедителност», а и откъм последователност. Авторката, защитавайки сега съществуващото правило, препоръчва деятелното причастие да се поставя в мн.ч., защото при него «се чувства глаголност», а прилагателното и страдателното причастие – в ед.ч., защото са именни форми (Пантелеева 1994: 86–88). Страдателното причастие също би трябвало да бъде в множествено число, защото според граматиката и тук имаме морфологична категория – страдателно спрежение на глагола и съответно страдателен залог. Както се вижда, нещата при учтивостта са твърде комплицирани. Затова би било по-лесно, ако двата случая се уеднаквят – в учтивя форма и причастията (деятелни и страдателни), и имената (съществителни, прилагателни, числителни) да са в ед.ч. при форми на глагола *съм* в мн.ч., а при множествено число всичко да е в множествено число: *Вие, господине, сте дошъл навреме, Вие сте награден, Вие сте здрав и вие, господа, сте дошли навреме, вие сте наградени, вие сте здрави*. Нашето твърдо убеждение е, че *-л/-ла* форма за учтивост трябва да се приеме като норма, дори без да се преминава през дублетност. Дублетността е налице сега. Българското езиково съзнание е готово да приеме такова правило. Такъв развой учтивата форма е претърпяла в чешки език.

2. Ясен (-а, -я) изговор на глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сегашно и бъдеще време при глаголи от I и II спр., на кратката членна форма за м.р. ед.ч. при съществителни на твърда основа, както и на пълната и кратката членна форма при възстановена мекост на крайната съгласна: *чета, четат; вървя, вървят; на стола; огънят, в огъня*. Тук влиянието е от писмената към устната реч. Условният правопис в посочените позиции изгражда неправилната представа, че така е правилно. Ясният изговор се поддържа у някои лица и от диалектите.

Езиковата реалност показва, че правилният изговор при глаголите от II спрежение и при членувани съществителни с етимологическа мекост се явява «най-нестабилен». При тях са налице две тенденции – *ъ-кане* и *я-кане*, вместо правилното *йъ-кане*: *летъ* и *летия* (вм. *лет'ъ*), *благодаръ* и *благодаря* (вм. *благодар'ъ*), *огънъ* и *огъня* (вм. *огън'ъ*). Дали една от тенденциите ще се наложи и коя, ще покаже бъдещето.

3. Чужди думи и конструкции. Употребата на чужди думи е проблем, който е занимавал и заминава постоянно езиковедите. Процесът е характерен не само за българския език. Най-голям инвазор е

английският език, който освен като световен език днес се настани изцяло и в киберпространството. В КРР, особено в речта на интелигенцията и учащите се, широко навлязоха думи, свързани с кибернетиката – компютри, интернет, – много от които са неологизми, създадени от английски основи и български наставки и окончания: *софтуейър, хартдиск, файл, принтираам, сейфвам, дилийтвам, инсъртваам, чатове, хакеи* и др. Наложиха се и небългарски структури от речевия етикет – *Аз съм Гергана* вм. *Казвам се Гергана*, *Удоволствието е/беше мое/наше*, *Обичам(е) ви*, *За нищо* вм. *Няма защо* (след изказване на благодарност) и др. Някои изрази, налагащи се ежедневно от телевизионните реклами, не «издигат» езика ни, т.е., не го интелектуализират, а обезобразяват, срвн. *«Белина в прането ми»?*!

Направеният преглед не изчерпва всички особености (черти) на РР. Спряхме се на най-съществените, типични според нас за КРР. Смятаме, че те очертават нейното място в езиковата иерархия и снемат задължението да се стараем да говорим така, както пишем. Същевременно те трасират пътя, по който се е развивал и вероятно ще се развива българският език. Понятията «хубаво» и «грозно» в езика са относителни, честотното се превръща в нормативно и започва да се приема като нормално и правилно.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Андрейчин, 1961:** Андрейчин, Л. За мекостта в българския книжовен език. – В: На езиков пост. София, 63–86.
2. **Байчев, 1994:** Байчев, Б. Разговорната реч като лингвистичен и социолингвистичен факт. – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 2. В. Търново, 7–13.
3. **Байчев, 1996:** Байчев, Б. Селото, градът и езикът на Ловешкия край. София. Изд. на СУ «Св. Кл. Охридски».
4. **Байчев и Виденов, 1988:** Байчев, Б. и М. Виденов. Социолингвистично проучване на град Велико Търново. София.
5. **Бояджиев, 1992:** Бояджиев, Т. За лингвистичния статут на българското просторечие. – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 2, В. Търново, 14–20.
6. **Виденов, 1979:** Виденов, М. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език (Във връзка с чешката теория на книжовните езици). – Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. Т. 70, 1. София, 1979, 7–79.

7. **Виденев, 1990:** Виденов, М. Съвременната българска градска езикова ситуация: методологически и теоретически проблеми на нейното проучване. София, 1990.

8. **Виденев и Тотев, 1991:** Виденов, М. и Хр. Тотев. Софийска разговорна реч, София, 1991.

9. **ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т.1. София.

10. **Дуриданов, 1980:** Дуриданов, Ив. Общото езикознание и проблемите на езиковото строителство. – В: Проблеми на езиковата култура. Състав. П. Пашов и В. Станков. София, 1980, 16–30.

11. **Земская, 1981:** Земская, Е. А., М. В. Китайгородская и Е. Н. Ширяев. Русская разговорная реч. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Москва, 1981.

12. **Каневска-Николова, 1998:** Каневска-Николова, Е. Смолянският градски език. София, 1998.

13. **Кръстев, 1995:** Кръстев, Б. Учебен наръчник за културен говор и речник на 2500 думи, които най-често се произнасят неправилно. София, 1995.

14. **Кръстева и Стоева, 1996:** Кръстева, П. и Р. Стоева. В отстъпление ли е аористът на **-ох**? – В: Проблеми на социолингвистиката V. Езикът и социалните контакти. София, 1996, 237–240.

15. **Пантелеева, 1994:** Пантелеева, Хр. Граматика на вежливата реч. София, 1994.

16. **Пашов и Първев, 1996:** Пашов, П. и Хр. Първев. Българският правоговор. София, 1996.

17. **Пашов и Първев, 1975:** Пашов, П. и Хр. Първев. Правоговорен речник на българския език. София, 1975.

18. **Пенчев, 1980:** Пенчев, Й. Езикова норма и езикова структура. – В: Проблеми на езиковата култура. София, 1980, 16–30.

19. **Петрова, 1982:** Петрова, Ст. Грешки или тенденция на езиковото развитие. – Език и литература, 1982, № 1, 89–93.

20. **Петрова, 1986:** Петрова, Ст. За една неправилна форма на повелително наклонение. – Български език, 1986, № 1, с. 78.

21. **Петрова, 1997:** Петрова, Ст. Още по въпроса за повелителните форми в разговорната реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 4, В. Търново, 1997.

22. **Петрова, 1980:** Петрова, Ст. Състояние на формата за учтивост в българския език. – Език и литература, 1980, № 5, 74–81.

23. **Попова, 1980:** Попова, В. За разговорната реч и нейната норма. – В: Проблеми на езиковата култура. С., 1980, 61–67.

24. Проблеми: **Проблеми на българската разговорна реч.** № 1. 1991; № 2, 1994; № 3, 1995; № 4, 1997; № 5.

25. **Русинов, 1994:** Русинов Р. Възможна ли е кодификация на нормите на книжовната разговорна реч? – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 2. В. Търново, 1994, 21–27.

26. **Русинов, 1991:** Русинов, Р. Етапи във формирането на българската книжовна разговорна реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 1, В. Търново, 1991, 22–29.

27. **Русинов, Бончева, 1995:** Русинов, Р., С. Бончева. Българска разговорна реч (библиография). – В: Проблеми на българската разговорна реч. № 3. В. Търново, 1995, 197–219.

28. **Станчева, 1996:** Станчева, П. Демократизация и интелектуализация на езика в масмедиите. София, 1996.

29. **Харалампиев, 1997:** Харалампиев, Ив. Бъдещето на българския език от историческо гледище (Към проблематиката на езиковото прогнозиране). Автореф. на докторска дисертация. В. Търново, 1997.